

*аспірант загальноуніверситетської
кафедри світової літератури
та культури імені професора О. Мішукова
Херсонського державного університету*

ОБРАЗ ПАВУКА І ПАВУТИНИ В СТРУКТУРІ МОТИВУ «ENNUI DE VIVRE» У ПОЕЗІЇ ФРАНЦУЗЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ СИМВОЛІСТІВ

У контексті поезики символізму досить поширеними є образи павука і павутини. Незважаючи на це, існує не так багато досліджень, присвячених вивченню функціонування цього образу в контексті мотиву туги-“ennui” – одного з основних у творчості письменників-символістів. Метою статті є дослідження художнього втілення семантики образів павука і павутини у структурі мотиву “ennui de vivre”.

Зв'язок зоосимволу павука з декадентськими мотивами розглядався в західному літературознавстві, зокрема – в монографії А. Ханзен-Леве «Російський символізм» [11], де образ павука простежується в контексті розгорнутого дослідження мотивної структури поезії символізму. Х. Бар-Йосеф також згадує про значення цього образу [3] – вже у компаративному аспекті, де зоосимволіка постає як складова частина системи впливів європейського символізму на єврейську літературу. Деякі аспекти символіки павука і павутини досліджено В. Мароші [6], у працях якого ці образи розглядаються у контексті архетипу Арахни, простежується генезис і трансформація образів павука і павутини у світовій літературі. Богоборча складова античного міфу про Арахну сприяла загальному процесу демонізації образу павука у християнській традиції.

В енциклопедії «Міфи народів світу» В. Топоров підсумовує різноманітні погляди на зоосимволіку павука у світових міфологіях. Аналіз статті В. Топорова дозволяє виокремити три найширші групи уявлень.

1. Павук – це символ творення, працьовитості, ремесел. В індуїзмі Брахму називали павуком, який тче з павутини-матерії весь світ [7, с. 295]. Є міфи, де павук навчає людей ткацтва, тобто постає як культурний герой. Космогонічний міф «світового полотна» посідає важливе місце у міфотворчості письменників-символістів.

2. Павук – це символ чаклунства, жорстокості і підступності. Самі павуки широко використовувались у різноманітних магічних практиках. У християнстві павука ідентифікували з Сатаною і злом, тому що він заманює і вбиває жертву (грішника, який заплутався у його пастці). Таким чином, павук пов'язується ще й із мотивом смерті – як наслідок демонізації цього зоосимволу шляхом трансформації архетипу Арахни у християнській традиції.

3. Павук – це амбівалентний символ долі. У цьому сенсі павутину порівнювали з ниткою мойри, які плели людську долю так само, як павук – павутиння. Таким чином, простежується прямий зв'язок зоосимволу павука з архетипом мойри [7, с. 169] через мотив прядіння нитки.

Протягом еволюції цей символ зазнає значної трансформації, проте основні його якісні риси залишаються незмінними – з образом павука все ще пов'язані мотиви отрути, долі, пастки, процесу ткацтва, плетіння тощо, які контекстуально сполучаються у єдине семантичне поле переважно через зоосимвол павука. Літературознавці досліджують архетипову природу цього зоосимволу, розпочинаючи від хтонічного образу жінки-павука Арахни. Саме від цього міфу розпочинається використання символіки павуків у світовій літературі – як прямо, використанням образу павука самого по собі, так і опосередковано – через поетичну лексику, яка належить до семантичного поля павука і павутини: «У другій, протомодерністській і модерністській фазі актуалізації архетипу як метатекстуальної метафори позатекстовий час і простір стають частиною уявного і «текстового» простору, створеного суверенним суб'єктом – автором або героєм, який претендує на статус «автора». В рамках християнської культури неминуча демонізація образу Арахни і самої метафори, яка розгалужується на власне текстильну (шиття і прядіння) і демонічну» [6, с. 28]. Дослідники звертають увагу на ту ж саму рису, на якій наголошує А. Ханзен-Леве – на демонізацію архетипу Арахни. Тим не менш, це лише один архетип, з яким пов'язаний зоосимвол павука, тоді як мотив прядіння нитки доцільно розглянути не лише у контексті «текстильної» складової образу Арахни, а і як прояв архетипу мойри. Таким чином, образи павука і павутиння виявляються втіленням одразу двох архетипів, обидва з яких знайшли своє місце у символістській міфотворчості.

Внаслідок демонізації образу павука західне літературознавство відносить мотиви павука та павутиння до групи дияволичних мотивів літератури символізму [11, с. 101–102]. У нашій статті термін «дияволичний мотив» використовується відповідно до трактування А. Ханзен-Леве. Дослідник вбачає початок демонізації павука ще у творчості Ф. Достоевського, вплив образної системи якого, за словами літературознавця, простежується у творчості письменників-декадентів. Ось що пише з цього приводу А. Ханзен-Леве: «Архетиповий символ «світу-павука» посідає важливе місце у міфопоетичній космогонії» [11, с. 102]. Крім того, за А. Ханзен-Леве «світ-павук» тісно пов'язаний зі «світлом-в'язницею» через символ павутиння-пастки. А вже з цього мотиву в'язниці логічно випливає хронотоп замкнутого простору, характерний для створення мотиву туги/нудьги – “ennui”. Демонізований образ павука виходить за межі архетипу Арахни, розширюючись до змістового наповнення світу-пастки, набуваючи глобального значення.

Зв'язок символу павутиння як із космогонічним міфом «світового полотна» [11, с. 107], так і з символістською міфологією «світу-в'язниці» простежується у текстах Ф. Сологуба:

Повсюду плелась паутина,
Повсюду рабочих судьбина
В нее неизбежно вела.

(«Под солнцем страны полуденной...») [8, с. 244].

Неможливість порятунку є визначальною рисою павутиння-пастки у ліриці декадентів. Для Ф. Сологуба пасткою є саме життя, а порятунком – смерть: «...и грызет мое сердце тоска ядовитая с каждым днем все сильней да сильней, хоть бы смерть, старушонка сердитая, приходила ко мне поскорей» [8, с. 699]. «Паутину жизни рву» [9, с. 227], – пише автор у творі «Думы черные лелею...», виражаючи готовність ліричного героя обірвати життя власноруч: «И дознаться не умею, Для чего и чем живу». Саме ця неможливість віднайти своє місце у павутинні реального світу спричиняє тугу-“ennui”. Аналогічний погляд знаходимо у книзі Х. Бар-Йосеф [3, с. 143]. На думку дослідника декадентської поетики, павук символізує відчуття декадентом того, що зовнішня і внутрішня реальності є невидимою пасткою, й у людини немає іншого шансу вивільнитися з неї, окрім смерті.

Властива для лірики Ф. Сологуба міфологема смерті-рятивниці межує з богоборчими мотивами – ліричний герой готовий розірвати павутину життя власноруч, тим самим ідучи проти загальносвітового порядку. Розглядаючи поетичну творчість Ф. Сологуба як міфопоетичну єдність, поєднуємо богоборчі мотиви з архетипом Арахни через образ антропоморфного павука, зокрема у творі «Люблю блуждать я над трясиною...»: «Люблю за липкой паутиною таиться пауком» [10, с. 129]. Демонізований архетип семантично поєднується зі смертю через мотив отрути: «Судьба дала мне плоть растленную, отравленную кровь» [10, с. 129]. Така «отравленная кровь» заповнює саму сутність ліричного героя. Його неможливість знайти місце серед павутини життя, яка спричиняє тугу-“ennui”, подібна до неможливості Арахни лишатися у світі людей.

Ф. Сологуб вбачає єдину можливість порятунку у смерті, тоді як у ліриці Ш. Бодлера шлях порятунку відсутній узагалі:

Quand la pluie étalant ses immenses traînées
D'une vaste prison imite les barreaux,
Et qu'un peuple muet d'infâmes araignées
Vient tendre ses filets au fond de nos cerveaux.
("Spleen") [12].

Ці рядки з вірша Ш. Бодлера “Spleen” («Сплін») мають кілька поетичних перекладів, проте, виходячи із впливів французької літератури на російську, одним із найважливіших є саме переклад В’яч. Іванова:

Как прутья частые одной темничной клетки
Дождь плотный сторожит невольников тоски,
И в помутившемся мозгу сплетают сетки
По сумрачным углам седые пауки...
 («Сплин») [4, с. 115].

«Невольники тоски» – це образ, який з’являється у поетичному перекладі. Відсутній в оригіналі, він тим не менш свідчить про глибоке розуміння перекладачем внутрішнього сенсу ліричного твору – саме «тоска»-сплін є ключовим мотивом вірша Ш. Бодлера, а павутиння стає метафорою пастки, проте пастки не фізичної, а тієї, яку хворобливий мозок вибудував сам для себе, – павутиння нудьги/туги затьмарює розум, а павуки у поетичному перекладі постають метафорою внутрішніх демонів ліричного героя, які тримають у полоні його свідомість і підсвідомість. Проте у цьому ж поетичному перекладі втрачено інші нюанси, зокрема відсутня метафора “un peuple muet d’infâmes araignées” – «німий народ безчесних павуків». Знову антропоморфна семантична складова вказує на архетип Арахни – народ павуків “vient tendre ses filets” «ніжно плете свої сіті» у свідомості ліричного героя. Метафізичне «Я» зазнає впливу «не-Я». Водночас збережено метафору в’язниці – “prison”. Характерна особливість лірики Ш. Бодлера виражається у злитті термінів зовнішнього хронотопу (в’язниця, дощ) із хронотопом внутрішнім (“au fond de nos cerveaux” – у глибині мозку). Функціонуючи як у внутрішньому, так і у зовнішньому хронотопі, образ павука у Ш. Бодлера не втрачає свого символічного значення. У вірші “Sépulture” («Похорони проклятого поета») павуки супроводжують явища смерті та розпаду:

À l'heure où les chastes étoiles
Ferment leurs yeux appesantis,
L'araignée y fera ses toiles,
Et la vipère ses petits.
("Sépulture") [12].

Поетизація смерті, характерна для Ш. Бодлера, постає з мотиву нудьги/туги – вона переслідує людину протягом життя через внутрішніх демонів, вона не полишає і після смерті, тільки тепер пастка-павутиння із підсвідомості замінюється пасткою фізичною – смертю. Мотив безвихідності і необоротності посилюється. Знову відбувається метафоричне перенесення значень – явище фізичної смерті пов’язане із зоосимволами павуків та змії – отруйних істот, які оточують мертве тіло «проклятого поета», позабуте всіма іншими. Процес демонізації зоосимволу павука найчіткіше вирізняється саме через поєднання його зі смертю, архетип Арахни – через мотив прокляття. Як за життя, так і у смерті проклятий поет залишається у пастці метафізичного павутиння. Подібно до того, як це павутиння ув’язнювало свідомість та особистість ліричного героя у внутрішньому просторі, воно оплітає домовину у просторі зовнішньому.

У перекладі І. Анненського ці рядки передано так:

И когда на немую путину
Выйдут чистые звезды дремать,
Там растянет паук паутину
И змеенышей выведет мать.

(«Похороны проклятого поэта») [4, с. 372].

Як бачимо, у поетичному перекладі з'являється мотив сну, який у Ш. Бодлера лише проблискує – зорі “ferment leurs yeux appesantis” – стуляють важкі повіки. Процес демонізації зоосимволу павука найчіткіше вирізняється саме через поєднання його зі смертю та через суміжний мотив прокляття:

Vous entendrez toute l'année
Sur votre tête condamnée
Les cris lamentables des loups.
("Sépulture") [12].

“Condamné” – осуджений ліричний герой невідомою силою навіть після смерті відбуває своє покарання. Цей мотив відсутній у поетичному перекладі І. Анненського, хоча зберігається ще один зоосимвол – вовки (“loups”):

По ночам над твоей головою
Не смолкать и волчиному вою.

(«Похороны проклятого поэта») [4, с. 372].

У творчості І. Анненського у багатьох аспектах простежується прямий вплив творчості Ш. Бодлера, проте саме зоосимволи не використовуються настільки прямо – лише опосередковано, через метафоричні описи. Так само і використаний у поетичному перекладі вірша “Sépulture” («Похороны проклятого поэта») мотив сну, споріднений із мотивом смерті, є більш характерним для творчості І. Анненського, аніж для лірики Ш. Бодлера. Крім того, змінюється значення використаних образів: у поетичних перекладах І. Анненський переважно зберігав первинний сенс використаної символіки, у власних творах – створював власні асоціативні метафори. Павук втрачає свій демонічний відтінок змісту, акценти зміщуються на таку властивість павутиння, як його недовговічність – тонку павутинку дуже легко розірвати. Замість замкнутого хронотопу Ш. Бодлера і мотиву пастки-безвиході – відчуття скороминущості життя, мотив трагедії, яка поступово насувається, тривоги щодо непевного майбутнього. Замість архетипу Арахни з'являється архетип мойри – володарки долі. Повертаючись до архетипової природи образу, павутиння в І. Анненського – це нитка долі, яка може обірватися будь-якої миті:

И багровый над долиной
Загорелся поздно глаз;
Видит: радуг паутина
Почернела, порвалась.

(«Конец осенней сказки») [2, с. 40].

«Радуга» постає символом щастя, проте щастя це крихке, «павутинне». Красномовною є сама назва твору – «Конец осенней сказки», а метафоричне зображення пейзажу природи набуває глобального значення – це підкреслюється біблійним порівнянням:

Да из черного куста
Там и сям сочатся грозди
И краснеют... точно гвозди
После снятого Христа.

(«Конец осенней сказки») [2, с. 40].

Приклад використання павутиння у міфологічному значенні «нитки долі» не є одиничним. Незважаючи на суттєву відмінність змістів, у І. Анненського (як і у Ш. Бодлера) павутиння змістовно поєднується зі смертю. У вірші «Неживая» «ветки-паутинки» [2, с. 91–92] поступово вкриваються кригою від холоду. Слідом за кригою і холодом іде смерть. Через картини природи і світ речей зображено внутрішній стан присутнього у контексті творів ліричного героя, який у І. Анненського найчастіше ототожнюється із самим автором. Мотив туги впливає саме із крихкої «павутинності» життя:

Сон всегда отпускался мне скупю,
И мои паутины так тонки...

(«Старые эстонки. Из стихов кошмарной совести») [2, с. 202].

Ця фраза залишається незавершеною, проте і тут використовується лексика, яка посилює відчуття тривоги та вказує на трагічне звучання і можливу катастрофу – «так тонки». Ліричний герой не впливає на метафізичний процес прядіння нитки – його доля перебуває у руках певної вищої сили, яка в ліриці І. Анненського залишається не персоналізованою, абстрактною. Водночас чітко вирізняється архетип мойри – володарки людської долі. Цей архетип також пов'язаний із мотивом смерті – раптової та непередбачуваної, що характерно для творчості І. Анненського. На відміну від поетичного доробку Ш. Бодлера, перекладачем якого був І. Анненський, образи павука та павутиння втрачають своє демонічне значення. Зникає диявольський мотив павутиння-пастки, смерть сприймається як невідворотний етап завершення людського існування, а мотив розпаду замінюється мотивом раптовості.

Мотив прядіння нитки трапляється і у творчості В. Брюсова, що споріднює його лірику з деякими мотивами поезії І. Анненського:

Те сны! как паутиной нитью
Они над памятью давно,
Кружась, легли, и по нایتю
Я сам вертел веретено.

(«Люблю в закатном замираньи...») [5, с. 423].

«Паутиная нить» сновидіння поступово перетікає у нитку самого життя, проте, на відміну від ліричного героя І. Анненського, ліричний герой В. Брюсова тримає та змотує цю нитку власноруч. Мотиви сновидіння присутні й тут, проте зараз ліричний герой стає не іграшкою в руках вищої сили – мойри, а господарем власної долі.

Окрім метафори людського існування, мотив павутиння у поезії символізму має і ширше значення – акцент на включенні в символістський текст «світу речей», «не-Я» призводить до використання метафорики тексту у сенсі зіткнення поетичного «я» через текст зі світом. І. Анненський у статтях «Що таке поезія?» і «Про сучасний ліризм» уживає ці метафори як репрезентації істинного «символу» як способу зв'язку світів: «З одного боку – я, як герой на скелі, як Манфред, демон; я політичного борця; з іншого я, тобто кожен, я вченого, я, як промінь у макрокосмі; я Гюї де Мопассана і людське я, яке не шукає самотності, а навпаки, боїться його; я, яке вічно тече свою павутину, щоб ця павутина торкнулася хоч краєм своєї райдужної сітки іншої, настільки ж безнадійно самотньої і тремтливої у порожнечі павутини; не те я, яке протиставляло себе цілому світу, який ніби його не зрозумів, а те я, яке жадібно шукає можливості увібрати в себе цей світ і стати їм, роблячи його собою» [1, с. 206]. Символ павутиння набуває важливого значення у символістській космогонії, зберігаючи при цьому генетичний зв'язок з архетипами Арахни і мойри через мотив прядіння нитки.

Отже, можна зробити висновок про використання зоосимволу павука у творчості письменників-символістів переважно у демонізованому значенні – темна хтонічна істота, яка пов'язана зі смертю та супроводжує її. Що ж до павутиння, з'являється кілька основних груп значень. По-перше – це павутиння-пастка, вирватись із якого неможливо. Інколи пасткою стає саме життя, як це у ліриці Ф. Сологуба, інколи пастка існує у підсвідомості ліричного героя – це виявляємо, зокрема, у творчості Ш. Бодлера. Друге значення – павутинка як нитка долі. Найбільш яскраво це виявляється у віршах І. Анненського. Незважаючи на відмінності у змістовому наповненні, образ павука зберігає свою архетипову природу, яка бере свій початок в античній міфології. Образ павука пов'язаний одразу з двома архетипами:

- 1) архетип Арахни зазвичай виражається через богоборчі мотиви, а також мотиви прокляття і відчуження;
- 2) архетип мойри набуває символічне значення павутини як нитки долі, яка може обірватися будь-якої миті.

Обидва архетипи у декадентській літературі функціонують у контексті більш широкого мотиву нудьги/туги, який у досліджуваних випадках впливає із розуміння швидкоплинності життя та неможливості віднайти своє місце у світі, вирішити протиріччя між власним «Я» та навколишнім світом. У більш широкому сенсі образ павутиння формує важливу частину символістської космогонії – через метафору світового полотна.

Література:

1. Анненский И. Книги отражений / И. Анненский. – М. : Наука, 1979. – 679 с.
2. Анненский И. Полное собрание стихотворений / И. Анненский. – 219 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=176046.
3. Бар-Йосеф Х. Коты и паутина в декадентском искусстве / Х. Бар-Йосеф // Бар-Йосеф Х. Еврейская традиция, европейский декаданс и русский символизм в творчестве Хаима Нахмана Бялика, или Хаим Нахман Бялик, европейский декаданс и русский символизм. – С. 141–145. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.hamutalbaryosef.com.
4. Бодлер Ш. Цветы зла / Ш. Бодлер ; под ред. Н. Балашова. – М. : Наука, 1970. – 480 с.
5. Брюсов В. Собрание сочинений в семи томах. Т. III. Стихотворения 1918–1924, стихотворения, не включавшиеся В.Я. Брюсовым в сборники 1891–1924 / В. Брюсов ; под ред. П.Г. Антокольского и др. – М. : Худож. лит.-ра, 1974. – 690 с.
6. Мароши В. Паук за работой: архетип Арахны в рефлексивной имагологии литературы / В. Мароши // Имагология и компаративистика. – № 2/2014. – С. 17–33.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2-х т. / [гл. ред. С.А. Токарев]. – М. : Советская энциклопедия, 1988. – Т. 2. К – Я. – 719 с.
8. Сологуб Ф. Полное собрание стихотворений и поэм : в 3-х т. Т. 1: Стихотворения и поэмы 1877–1892 гг. / Ф. Сологуб. – СПб. : Наука, 2012. – 1206 с.
9. Сологуб Ф. Полное собрание стихотворений и поэм : в 3-х т. Т. 2. Кн. 1: Стихотворения 1893–1899 гг. / Ф. Сологуб. – СПб. : Наука, 2014. – 992 с.
10. Сологуб Ф. Полное собрание стихотворений и поэм : в 3-х т. Т. 2. Кн. 2: Стихотворения 1900–1913 гг. / Ф. Сологуб. – СПб. : Наука, 2014. – 807 с.
11. Ханзен-Лёве А. Русский символизм. Система поэтических мотивов. Ранний символизм / А. Ханзен-Лёве ; [пер. с нем. С. Броммерло, А.Ц. Масевича и А.Е. Барзаха]. – СПб. : Академический проект, 1999. – 512 с.
12. Baudelaire Ch. Les Fleurs du Mal / Ch. Baudelaire [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://royallib.com/read/Baudelaire_Charles/Les_Fleurs_Du_Mal.html.

Анотація

**А. ОНОПРИЄНКО. ОБРАЗ ПАВУКА І ПАВУТИНИ
У СТРУКТУРІ МОТИВУ “ENNUI DE VIVRE” У ПОЕЗІЇ СИМВОЛІЗМУ**

У статті на матеріалі окремих ліричних творів російських та французьких письменників розглядається специфіка використання образу павука і павутиння у ліричному творі. Досліджується значення архетипу павука у міфотворчості поетів-символістів та місце образу павука та павутиння у структурі мотиву “ennui de vivre” у творчості письменників-декадентів.

Ключові слова: павук, павутиння, архетип, зоосимвол, декаданс.

Аннотация

**А. ОНОПРИЕНКО. ОБРАЗ ПАУКА И ПАУТИНЫ В СТРУКТУРЕ МОТИВА “ENNUI DE VIVRE”
В ПОЭЗИИ ФРАНЦУЗСКИХ И РУССКИХ СИМВОЛИСТОВ**

В статье на материале отдельных лирических произведений русских и французских писателей рассматривается специфика использования образа паука и паутины в лирическом произведении. Исследуется значение архетипа паука в мифотворчестве поэтов-символистов и место образа паука и паутины в структуре мотива “ennui de vivre” в творчестве писателей-декадентов.

Ключевые слова: паук, паутина, архетип, зоосимвол, декаданс.

Summary

**A. ONOPRIENKO. THE IMAGE OF A SPIDER AND SPIDERWEB IN THE STRUCTURE
OF THE MOTIF “ENNUI DE VIVRE” IN THE POETRY OF FRENCH AND RUSSIAN SYMBOLISTS**

This article is based on the material of particular lyric works of Russian and French writers and presents the peculiarities of using of the image of spider and spiderweb in lyrics. The importance of the archetype of a spider in myth-making of Symbolist poets and place of the image of a spider and spiderweb in the structure of the motif “ennui de vivre” in the works of decadent writers are studied.

Key words: spider, spiderweb, archetype, zoo-symbol, decadence.